

Įtarimo menas, arba veiksmų supratimo euristikos pradmenys

ZENONAS NORKUS

Nuo W. Dilthey'aus laikų mokslo filosofijoje tebevyksta ginčas dėl metodologinės humanitarinių ir socialinių mokslų autonomijos gamtotyros atžvilgiu. Viena pamatinių "autonomizmo" tezių skelbia, kad "kultūros mokslams" būdingas specifinis pažinimo metodas – supratimas. "Gamtą mes aiškiname, sielos gyvenimą suprantame"¹. Šiuolaikinėje mokslo filosofijoje "supratimo" problematika yra išsisklaidžiusi bent į du atskirus, nors ir pakankamai glaudžiai susijusius "probleminius laukus"². Pirma, diskutuojama, ar kultūros moksluose galima aptikti specifiškai jiems būdingą aiškinimo formą, dažniausiai vadinamą "racionaliū aiškinimu". "Autonomistai" į šį klausimą atsako teigiamai, o "asimiliacionistai" ("mokslų vienybės" šalininkai) arba paskelbia racionaliūjį aiškinimą standartinių mokslinio aiškinimo formų – deducinio-nomologinio aiškinimo bei indukcinio-statistinio aiškinimo atmaina³, arba nepripažįsta jam jokios aiškinamosios galios. Pastariesiems priklauso tie, kurie neigia, kad veikėjų norai bei ketinimai (toliau vadinsime juos "intencinėmis nuostatomis") bei nuomonės (propozicinės nuostatos) gali būti laikomos veiksmų priežastimis. Antras probleminis laukas supa klausimą: ar teiginiai apie veikėjų propozicines bei intencines nuostatas, kuriuos kelia suprantantysis, naudodamasis "supratimo metodu", yra patikimi? Pats "supratimo metodas" paprastai apibūdinamas taip: suprantantysis turi įsivaizduoti save suprantamojo vietoje ir klausti savęs: ką jis jaustų, ką manytų, ko jis siektų suprantamojo vietoje? Tai savotiškas "mintinis eksperimentas", grindžiamas arba prielaida, kad visų žmonių, įskaitant suprantantįjį ir suprantamąjį, psichofiziologinė prigimtis yra vienoda (ankstyvasis W. Dilthey'us), arba prielaida, kad visi žmonės (pagal klasikiniį "žmogaus" apibrėžimą) yra protingos būtybės, pasirenkančios optimalius (pagal savo intencines bei propozicines nuostatas) veiksmus (M. Weberis). Šiuolaikiniai mokslo filosofai beveik vieningai sutaria, kad tokio "mintinio eksperimento" rezultatai yra nepatiki-

¹ Dilthey W. Ideen ueber eine beschreibende und zergliedernde Psychologie // Gesammelte Schriften-Berlin, 1924. – Bd. 5. – S. 144.

² Kai kurie autoriai išskiria ir daugiau tokių "laukų". Žr., pvz.: Stegmueler W. Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und analytischen Phylosophy. 2. Aufl. – Berlin, 1983. Bd. 1, T. C. – S. 421.

³ Žr., pvz.: Гемпель К. Мотивы и "охватывающие" законы в историческом объяснении // Философия и методология истории. – М., 1977. – С. 83-93.

mi: "tie patys" veiksmai gali būti supracasti daugybe skirtingų būdų, tad suprantantysis negali būti tikras, kad jo hipotezė apie supracantamojo intencines bei propozicines nuostatas yra teisinga. "Mintinis eksperimentas", vadinamas supracatimu, turi vertę tik kaip euristinė priemonė – būdas hipotezėms apie propozicines bei intencines nuostatas generuoti. Tačiau jis pats savaime jokios įrodomosios galios neturi: iškeltos hipotezės turi būti (jei gali būti) tikrinamos kitokiais būdais gautais duomenimis. Kitaip sakant, "supracatimas" – tai euristinė procedūra iš vadinamojo "atradimo konteksto", bet ne procedūra iš "pagrindimo konteksto".

Sutikdami su šia teze, mes kartu konstatuojame, kad "supracatimo" pri-skyrimas euristikai, nelaimei, atmušę tyrinėtojams bet kokį norą pasigilinti į šios procedūros "logiką", manant, kad čia jokios "logikos" nėra. Kaip nėra "atradimo", t. y. naujų hipotezių iškelimo "logikos" apskritai, taip nėra ir "supracatimo logikos". Mūsų įsitikinimu, žmonės, pažindami kitų žmonių "vi-daus pasaulį", generuodami hipotezes apie kitų žmonių intencines bei propozicines nuostatas, bent kai kuriais išskirtiniais atvejais vadovaujasi tam tikromis taisyklėmis. Tuos atvejus galima pavadinti "supracatimo uždaviniais". Savo struktūra jie kažkiek primena matematinius uždavinius: turėdami ke-letą žinomų dydžių, turime atrasti nežinomą. Taip kartais ir supracadami kitą žmogų, žinome tam tikrus faktus apie jo "vi-daus pasaulį" ir siekiame atrasti nežinomus. Matematinių uždavinių sprendimas yra kūrybiškas procesas, ta-čiau įgudę sprendėjai, ieškodami sprendimų, vadovaujasi tam tikromis "prak-tinėmis taisyklėmis", naudojasi samprotavimais⁴, kurie griežtu loginiu po-žiūriu dažnai yra ydingi, tačiau kartais nulemia sėkmę. Tokio pat pobūdžio taisyklėmis kartais naudojasi ir tokie "supracatimo uždavinių" sprendimo meis-trai kaip istorikai ir teisininkai-praktikai. Taigi iškart apibrėšime savo tyri-nėjimo objektą: mus domins tik veiksmų supracatimo, hipotezių apie veikėjo intencines bei propozicines nuostatas generavimo problema. Tekstų supracatimo problemos neliesime visai. Pagrindinis konceptualinis "darbo įrankis", kuriuo naudosisimės – tai veiksmo "objektyvaus racionalumo" ir "subjekty-vaus racionalumo" skirtumas (taip jį apibrėžia M. Weberis)⁵. Darbo pra-džioje pabandy-sime detalizuoti ir konkretizuoti tam tikras M. Weberio me-todologines idėjas, o toliau, apčiuopę jų ribas (M. Weberis apsiriboja veiks-mais apibrėžtumo situacijoje), mėginsime pažengti kiek toliau.

⁴ Žr.: Попова Д. Математика и правдоподобные рассуждения. – М., 1975; jo paties: Математическое открытие. – М., 1976.

⁵ Žr.: Weber M. Gesammelte Aufsätze zur Wissensschafislehre. – Tuebingen, 1922. – S. 409–411.

Veiksmą suprantame, sužinoję, kokios buvo jį įvykdžiusio veikėjo propozicinės bei intencinės nuostatos. Šių nuostatų paieška, kaip minėta, remiasi prielaida, kad veikėjas buvo racionali būtybė, veikianti optimaliais būdais. Paprastai veikėjų tikslai (intencinės nuostatos) būna lengviau nuspėjamos ar net sužinomos, negu jų nuomonės apie veiksmo aplinkybes, nuo kurių priklausė tikslų realizacija. Šiaip ar taip, tarkime, kad tyrinėtojas, pvz., istorikas turi pagrįstą (paremtą „šaltinių“ duomenimis) hipotezę apie veikėjo intencines nuostatas, tiksliau, bendrąsias intencines nuostatas⁶. Veikėjas apsisprendimo metu dar nežino, ar jo veiksmas bus sėkmingas (rezultatyvus), ar ne. Istorikas, kitaip negu veikėjas, tai žino. Jeigu veiksmas nesėkmingas, tai istorikas gali tą veiksmą kvalifikuoti kaip „neteisingą“, „objektyviai neoptimalų“ arba „objektyviai iracionalų“. Jeigu veiksmas sėkmingas, tai jis gali būti kvalifikuotas kaip „objektyviai racionalus“. Šiuo atveju istorikas veikėjo vietoje, turėdamas veikėjo intencines nuostatas, pasielgtų taip pat, kaip pasielgė veikėjas. Kvalifikuodamas veiksmą kaip „objektyviai neoptimalų“, tyrinėtojas kartu taria, kad jis, veikėju dėtas, pasielgtų kitaip, „geriau“. Tiesa, gana retai tyrinėtojas gali pasakyti, ką būtent reikėjo daryti veikėjo vietoje, norint pasiekti veikėjo tikslus. Kad kvalifikuotume veiksmą kaip „objektyviai iracionalų“, pakanka konstatuoti, kad jis nesėkmingas. Kad pasakytume, koks veiksmas veikėjo situacijoje buvo objektyviai optimalus, turime disponuoti visa ir teisinga informacija apie veiksmo aplinkybes, būti visažiniai. Tyrinėtojas nėra visažinis, tačiau paprastai apie veiksmo aplinkybes būna informuotas geriau už veikėją, ir kartais net yra pajėgus pasakyti, ką reikėjo veikėjui daryti, kad jo tikslai būtų realizuoti. M. Weberis, apibūdindamas objektyviai racionalų veiksmą, tokį tyrinėtojo „kvazivisažiniškumą“ suponuoja. Priimkime šią prielaidą kol kas ir mes, kartu pastebėdami, kad objektyviai racionalaus veiksmo sąvoka prasminga ir tada, kai tyrinėtojas nepajėgus pasakyti, kuris veiksmas būtų buvęs sėkmingas, jeigu būtų buvęs įvykdytas vietoje faktiškai įvykdyto nesėkmingo veiksmo: apie kai kuriuos uždavinių tipus mes dar neradę sprendimo žinome, kad tas sprendimas egzistuoja. Kad tolesni samprotavimai būtų kompaktiškesni, naudosimės santrumpomis:

$$ORV = V_{opt}(IN_v, PN_s).$$

Čia „ORV“ reiškia „objektyviai racionalus veiksmas“, „ IN_v “ – „veikėjo intencinės nuostatos“, „ PN_s “ – „suprantančiojo propozicinės nuostatos“,

⁶ Žr.: Degutis A. Veiksmo aiškinimo problema analitinėje filosofijoje // Žmogus ir istorija. – V., 1984. – P. 91–92.

“ V_{opt} ” – “optimalus veiksmas”. Atitinkamai $OIV = V_{neopt}(IN_v, PN_v)$, kur “ OIV ” – “objektyviai iracionalus veiksmas”, “ V_{neopt} ” – “neoptimalus veiksmas”.

Konstatavęs, kad suprantamojo veiksmas buvo sėkmingas, t. y. ORV, tyrinėtojas pirmiausia kelia hipotezę (įtaria), kad veikėjas apie veiksmo aplinkybes buvo informuotas ne blogiau už jį patį, t. y., kad jų propozicinės nuostatos tokios pačios: $PN_s = PN_v$. Kaip ši hipotezė gali būti patikrinta, priimant prielaidas, kad ir suprantantysis ir suprantamasis yra racionalios būtybės, ir kad $IN_s = IN_v$?

Galimi trys atvejai: (A) esama “šaltinių” duomenų apie PN_v , ir šie duomenys tą hipotezę patvirtina. (B) Esama “šaltinių” duomenų, paneigiančių šią hipotezę, t. y. įrodančių, kad $PN_s = PN_v$. Tai reiškia, kad veikėjo PN buvo ne teisingos (kaip pradžioje manė tyrinėtojas), bet klaidingos. (C) “Šaltinių” duomenų apie PN_s nėra. Pirmu atveju galime laikyti hipotezę įrodyta, o ir visą veiksmą suprastu, o galbūt ir paaiškintu: jeigu tarsimė, kad “paaiškinti” reiškia “rasti priežastis” ir kad IN_v ir PN_v yra racionalaus veikėjo veiksmų priežastys. Trečiu atveju (C) hipotezė ir liks hipoteze, kol (jei) atsiras duomenų apie PN_v . Antru atveju galimi žingsniai trim kryptimis.

(B-1) Suprantantysis gali suabejoti “šaltinių” duomenų teisingumu. Juk tie “šaltinių” duomenys – tai arba paties veikėjo pasisakymai apie savo PN, arba “liudininkų” teiginiai apie veikėjo PN. Pirmieji gali būti melagingi, antrieji – klaidingi arba melagingi. Suprantantysis gali ryžtis pasitikėti savo hipoteze apie veikėjo PN labiau už jai prieštaraujančius duomenis, iš kurių plaukia, kad PN_v buvo klaidingos.

(B-2) Suprantantysis gali pripažinti šaltinių duomenis apie PN_v teisingais ir suabejoti savo pradine hipoteze, kad $IN_v = IN_s$. Šios hipotezės kvestionavimas neproblemiškas, jeigu tai “tik” hipotezė, neparemta “šaltinių” duomenimis. Tada suprantantysis vietoje senosios hipotezės apie IN_v iškels kitą ir ieškos jai patvirtinimo “šaltinių” duomenimis. Jeigu tokių bus rasta, atvejis (B-2) transformuojasi į atvejį (A), tik galbūt tyrinėtojai teks peržiūrėti pradinę to veiksmo kaip ORV kvalifikaciją. Bet mes pradėjome prielaidą, kad hipotezė apie IN_v yra pagrįsta “šaltinių” duomenimis. Pripažinęs “šaltinių” duomenis apie PN_v patikimais, suprantantysis turės abejoti duomenų apie IN_v patikimumu. Pripažinęs duomenis apie PN_v patikimais, istorikas taria: turėdamas tokias PN ir būdamas racionalus, veikėjas negalėjo siekti tokio tikslo, kurio jis sakėsi siekęs. Veikėjas greičiausiai meluoja: jo tikslas buvo visai kitas (ir jis jį slėpė melu), bet atsitiktinai ir nelauktai pačiam veikėjui jo veiksmų pasekmės sutapo su skelbtaisiais (melagingais) tikslais. Kitaip sakant, veiksmas buvo rezultatyvus, sėkmingas ne tikrojo, bet

skelbtojo tikslo atžvilgiu: pačiam veikėjui (subjektyviai) jis buvo nesėkmingas. Šiuo atveju suprantančiajam teks peržiūrėti šio veiksmo kaip objektyviai racionalaus kvalifikaciją, kadangi jo pasekmės nebuvo jo tikslas: veiksmas, atrodo (ir yra skelbiamas paties veikėjo tokiu), turi tam tikrą (pasiektą) tikslą, nors jo tikslas (nepasiektas) yra kitas, kurio atžvilgiu veiksmas nėra objektyviai racionalus jau vien todėl, kad jis nesėkmingas.

(B-3) Tyrinėtojas gali ryžtis neabejoti “šaltinių” duomenimis dėl IN_v ir PN_v ir tarti, kad, turėdamas tam tikras žinomas IN ir tam tikras žinomas klaidingas PN, veikėjas nusprendė įvykdyti ne tą veiksmą, kuris buvo optimalus jo IN ir klaidingų PN atžvilgiu (ir kuris dėl to būtų buvęs nesėkmingas!), bet būtent tą veiksmą, kurį jo vietoje būtų pasirinkęs tyrinėtojas su $IN_s = IN_v$, bet $PN_s \neq PN_v$, t. y. disponuojantis teisingais duomenimis apie veiksmo aplinkybes. Taip tardamas, tyrinėtojas atmeta prielaidą, kad veikėjas (bent jau šioje situacijoje) elgėsi racionaliai, pasirinkdamas optimalų IN_v ir PN_v atžvilgiu veiksmą. Kitaip sakant, tyrinėtojas taria, kad veikėjas tuo tarpu buvo nustojęs būti racionali būtybė, pasielgė iracionaliai, bet jo poelgis atsitiktinai pasirodė esąs objektyviai racionalus, t. y. toks, kokį veikėjo vietoje padarytų geriau už veikėją apie aplinkybes informuotas žmogus. Veikėjo veiksmas buvo subjektyviai iracionalus

$$(SIV = V_{\text{neopt}}(IN_v, PN_v)) \text{ ir kartu}$$

$$ORV = V_{\text{opt}}(IN_v, PN_s)^7.$$

Tiesa, tokius veiksmus istorikai dažniau kvalifikuoja ne kaip iracionalius ir atsitiktinai objektyviai optimalius, bet kaip “genialius”, t. y. “superacionalius”. Jeigu politikas priėmė iracionalų jo turimos informacijos požiūriu sprendimą ir jeigu atsitiko taip, kad būtent tas sprendimas pasirodė esąs optimalus (nelauktai pačiam politikui jis “nugalėjo”), tai ainiai jį greičiausiai vertins ne kaip “praradusį galvą” žmogelį, bet kaip “politinį genijų”, kuris ekstremalioje situacijoje pademonstravo savo antžmogiškus sugebėjimus. Tas faktas, kad tokių situacijų tikrai pasitaiko (ir ne vien politikoje: padarome tai, kas mums patiems atrodo “kvailyste”, o vėliau paaiš-

⁷ “SIV” reiškia “subjektyviai iracionalus veiksmas”, “ PN_v ” – “veikėjo pozicinės nuostatos”. Ne visi filosofai (pvz., L. von Mises) sutiktų priimti pačią “subjektyviai iracionalaus veiksmo” sąvoką: “SIV” – jų požiūriu, tai tas pat, kas ir “medinė geležis” ar “apskritas kvadratas”. Jeigu tam tikri judesiai nėra subjektyviai racionalūs, t. y. optimalūs veikėjo IN ir PN atžvilgiu ($SRV = V_{\text{opt}}(IN_v, PN_v)$), tai jie negali būti pavadinti jo veiksmais: tai “šiaip sau” judesiai, “elgesys”, bet ne veiksmi.

kėja, kad "tai" ir buvo pats geriausias apsisprendimas), ir duoda peno bergsoniškojo tipo spekuliacijoms apie "intuicijos" pranašumus "kalkuliuojančio intelekto" atžvilgiu.

Pagaliau (B-4) istorikas gali suabejoti, ar jis pats yra racionalus. Atrodytų, kad tokia abejonė yra negalima (jeigu žmogus abejoja ar jis racionalus, tai kartu įrodo, kad jis racionalus), arba, jeigu galima, tai iracionali. Atrodytų, žengti keliu B-4 negalime, neatsisakydami prielaidos, kuria remiasi visas "supratimo metodas". Tačiau šią abejonę dėl paties suprantančiojo racionalumo galime racionalizuoti, suformulavę klausimą taip: ar "racionalumas", apibrėžiamas tam tikru principu (kriterijumi), yra vienas, ar jų yra daugiau? Ar negali būti taip, kad veikėjas ir suprantantysis vadovaujasi skirtingais racionalumo principais? Kol kas atidėkime šių keblių klausimų svarstymą.

Pirma, turime išnagrinėti kitą supratimo varijantą: kokie jo "keliai", kai tyrinėtojiui tenka tam tikrus veikėjo veiksmus kvalifikuoti kaip OIV = Vneopt (IN_v, PN)? Šiam "supratimo uždavinių" tipui priklauso ir tie, kai tyrinėtojas kvalifikuoja IN_v kaip "utopiškas": veikėjo tikslai bent jau tomis sąlygomis, kuriomis jis veikė, buvo nepasiekiami. Veiksmo sąlygos pasmerkia veikėją nesėkmei; pats "kvazivisažinis" tyrinėtojas veikėjo vietoje negalėtų IN_v realizuoti. Kaip ir ORV atveju, tyrinėtojas priima prielaidą, kad veikėjas veiksmo metu buvo racionali būtybė. Tarkime, kad tyrinėtojas turi pagrįstą "šaltinių" duomenimis hipotezę apie veikėjo bendrąsias IN. Turint tokias prielaidas, tyrinėtojiui veikėjo veiksmą tenka kvalifikuoti kaip SRV: nebūdamas ORV, veiksmas buvo SRV, t. y. optimalus veiksmas remiantis veikėjo IN ir (klaidingomis) PN. Taręs, kad veikėjas buvo racionalus, žinodamas veikėjo IN ir tai, ką gi veikėjas padarė, tyrinėtojas turi klausti: kaip galėjo atrodyti PN, kad faktiškai įvykdytas veiksmas atrodytų veikėjui optimalus? Keldamas tokį klausimą ir atsakydamas į jį, tyrinėtojas ir daro tai, ką "supratimo" teoretikai vadina suprantančiojo "įsijautimu" į suprantamąjį, mintiniu susitapatinimu su juo. Turint tokias prielaidas, kartais suprantamojo PN nuspėti nebūna sunku. Jeigu, pvz., Jonas, važiuodamas savo "Žiguliais" nuo geležinkelio stoties, pamato bėgantį link stoties Petrą, apie kurį jis žino, kad jis ketina važiuoti į Vilnių 14 val. traukiniu, ir, be to, žino, kad tas traukinys jau išvažiavo, tai Jonas gali nuspėti, kokia klaidinga PN verčia Petrą skubėti: Petras mano, kad traukinys dar neišvažiavo. Tačiau net ir turint tokias stiprias prielaidas (praktikoje dažniausiai IN_v nežinome, tad tenka spėti apie veikėjo PN ir IN vienu metu), teiginys, kuris, atrodytų, pats prašyte prašosi, tėra hipotezė, spėjimas, kurios teisingumo išankstinė tiki-

mybė tuo didesnė, kuo ta hipotezė abstraktesnė (silpnesnė). Jonas gali spėti, arba, kad Petras mano, jog traukinys dar neišvažiavo, arba kad Petras mano, jog traukinys dar neišvažiavo, nes jo laikrodis rodo, kad dar ne 14 valanda⁸. Antroji hipotezė yra stipresnė už pirmąją. Kuri jų (ar bent viena iš jų) yra teisinga, Jonas negali nustatyti, neturėdamas “šaltinių” duomenų, kurie čia būtų Petro pasisakymas Joną dominančiu klausimu.

Tikrinant hipotezes apie veikėjo PN, kuriomis remiasi jo veiksmas, kvalifikuoti kaip OIV, bet SRV, galimi trys atvejai. Pirma, (T) esama “šaltinių” duomenų apie PN_v, ir šie duomenys tyrinėtojo hipotezė apie PN_v patvirtina. Tada “darbas baigtas”: veiksmas suprastas. Antra (U), esama “šaltinių” duomenų, kurie paneigia hipotezė apie PN_v. Trečia (V), “šaltinių” duomenų nėra. Šiuo trečiuoju atveju tyrinėtojo hipotezė taip ir palieka “tik” hipotezė. Antru atveju tyrinėtojas gali žengti keturiomis kryptimis.

(U-1) TYrinėtojas gali suabejoti “šaltinių” duomenimis, tarti, kad jie melagingi: tikrosios veikėjo PN buvo tokios, kokias jis, tyrinėtojas, spėja jas buvus. O paties veikėjo pasisakymai apie savo PN – melas. Tyrinėtojas turi tuo daugiau pagrindų abejoti veikėjo (arba liudininkų, kurie tvirtina girdėję veikėjo pasisakymus apie savo PN) nuoširdumu⁹, kuo mažiau optimalus atrodo veikėjo veiksmas remiantis žinomomis IN_v ir tomis PN, kurias jis sakosi turėjęs. Jeigu veikėjas pasakoja, kokios buvusios jo PN bei IN veiksmo metu, ir dievagojasi veikęs su “aiškia sąmone” (buvęs racionalus, liudiškiau, buvęs blaivus), tačiau tyrinėtojas (tardytojas) konstatuoja, kad šių PN_v ir IN_v atžvilgiu veikėjo veiksmas buvo SIV, tyrinėtojas gali įtarti, kad veikėjas meluoja arba apie savo PN, arba apie savo IN, arba apie savo racionalumą veiksmo metu, arba apie viską kartu. Visas šias abejones gali išspręsti tik nauji, papildomi “šaltinių” duomenys.

(U-2) Tyrinėtojas gali tarti, kad “šaltinių” duomenys apie PN_v patikimi, kad veikėjas veiksmo metu buvo racionalus veikėjas, tad jo veiksmas buvo SRV. Tada jam belieka suabejoti savo pradine hipoteze apie IN_v. Kadangi tarėme, jog tyrinėtojo hipotezė apie IN_v paremta “šaltinių” duomenimis, tai reiškia, kad jam teks suabejoti šiais duomenimis. Tyrinėtojas tars, kad, nors veikėjo arba liudininkų parodymai apie PN_v yra teisingi, veikėjas arba

⁸ Tarkime, traukiniai niekada nevēluoja, ir Petras nesivilia, kad gal kartais traukinys pavēlavo: priešingu atveju jis jau būtų nebe veikėjas “apibrēztumo situacijoje”, bet veikėjas “rizikos situacijoje”, o jose “racionalumo principai” skiriasi (žr. žemiau).

⁹ Liudininkai gali ne tik meluoti, bet ir klysti, darydami “atminties klaidas”. Tokias klaidas gali daryti ir patys veikėjai, pasakodami apie savo PN ir IN po veiksmo.

liudininkai klysta arba meluoja, pasakodami apie IN_v . Kilus tokiam įtariamui, tyrinėtoji atviri du keliai (U-2a ir U-2b).

(U-2a) Šiuo keliu protinga žengti, jeigu paaiškėjo, kad PN_v buvo ne klaidingos ($PN_v \neq PN_s$), bet teisingos ($PN_v = PN_s$): veikėjas apie veiksmo aplinkybes buvo informuotas ne blogiau už patį tyrinėtoją. Tada tyrinėtojas, toliau laikydamasis pielaidos, kad veikėjas prieš veiksmą ir veiksmo metu buvo racionali būtybė, gali suabejoti savo pradine to veiksmo kaip SRV, bet OIV kvalifikacija. Pradžioje jis vertino tą veiksmą, manydamas, kad faktinės veiksmo pasekmės nebuvo tas rezultatas, kurio siekė veikėjas, ir spėjo, kad veiksmas buvo nerezultatyvus dėl veikėjo PN klaidingumo. Paaiškėjus, kad jos buvo teisingos, ir tebetikint, kad veikėjas buvo racionalus, tyrinėtoji tenka tarti, kad veiksmas buvo ne tik SRV, bet ir ORV. Kitaip sakant, kad tas veiksmas buvo sėkmingas: veikėjas ir siekė kaip savo veiksmo rezultatų jo faktinių pasekmių, kartu slėpdamas šias savo tikrąsias IN ir skelbdamas turis visai kitokias IN_v . Pvz., istorikas iš pradžių taria, kad generolo Ivanovo tikslas (IN_s) buvo nugalėti priešą mūsųje prie Vasiukų. Mūšis faktiškai buvo pralaimėtas, ir istorikas iš pradžių Ivanovo veiksmus kvalifikuoja kaip OIV, bet SRV: generolas veikė racionaliai, tačiau ne taip, kaip veiktų jo vietoje žmogus (pvz., pats istorikas), disponuojantis pakankamai išsamią ir teisingą informaciją apie priešą jėgas bei planus. Generolo informacija buvusi klaidinga, tad jis priėmė sprendimus, kurie, būdami optimalūs subjektyviai (IN_v ir PN_v atžvilgiu), nebuvo optimalūs objektyviai ($IN_s = IN_s$ ir PN_s atžvilgiu). Tačiau istorikas, besiaiškindamas, ką generolas žinojo ir ko nežinojo apie priešą jėgas ir ketinimus, staiga išsiaiškina, kad generolo informacija buvo teisinga ir užtektinai išsami: generolui buvo žinomas netgi priešų veiksmų planas. Jeigu istorikas nesiryžta spėti, ar kartais Ivanovas prieš mūsų ir mūsų metu nebuvo (laikiniai) išprotėjęs, jam kyla įtarimas, kad generolo bendroji intencija buvo ne pergalė, bet pralaimėjimas. Ivanovas buvo išdavikas (ką, aišku, jis slėpė), ir turėdamas informaciją, reikalingą tam, kad būtų priimti optimalūs sprendimai nugalėti, priėmė optimalius sprendimus pralaimėti ir likti neįtartam. Kur kas dažniau už istorikus euristiciniu samprotavimu (U-2a) naudojasi tardytojai ir kitokie "slaptų priešų" ieškotojai. Šiuo atveju paprastai pradama nuo to, kad tam tikras įvykis kvalifikuojamas kaip "nesėkmė" oficialiai skelbtų veikėjo IN atžvilgiu, ir iškart įtariama, ar ta "nesėkmė" kartais nėra "sėkmė" tikrųjų to veikėjo IN atžvilgiu. Įtarimas silpnėja arba stiprėja besiaiškinant, kokios buvo veikėjo propozicinės nuostatos lemtingojo apsisprendimo metu: ar veikėjo informacija kartais nebuvo tokia, kad joks protingas žmogus juo dėtas negalėjo

nenumatyti, jog priimto sprendimo pasekmės bus katastrofiškos? Jeigu atsakymas teigiamas, tai tenka veikėją pripažinti arba kvailiu, arba “kenkėju”; jeigu neigiamas – “klydusiu saviškiu”.

Mažiau dramatiškas “supratimo kelias” (U–2b). Šiuo atveju “šaltinių” duomenys leidžia spręsti, kad veikėjo PN nebuvo tokios, kokiomis tyrinėtojas pradžioje spėjo jas buvus, bet vis tiek klaidingos. Tad jam netenka peržiūrėti veiksmo kaip OIV kvalifikacijos. Jam tenka pakoreguoti savo hipotezę apie nesėkmingo veiksmo IN_v , bet neprivalu tarti, kad ta nesėkmė ir buvo veikėjo tikslas. Tenka atsisakyti prielaidos, kad “šaltinių” duomenys, kuriais paremta pradinė hipotezė apie IN_v , yra patikimi, tenka pripažinti veikėją melagiu, bet ne melagiu, pasiekusiu savo slaptą tikrąjį tikslą, o melagiu, nepasiekusiu savo slaptojo tikrojo tikslo: jeigu (ir kol) neatsisakome prielaidos, kad veikėjas prieš veiksmą ir veiksmo metu buvo racionali būtybė. Jeigu iš “šaltinių” duomenų plaukia, kad veikėjas turėjo tokias klaidingas PN (apie jų klaidingumą žino tyrinėtojas, bet ne veikėjas), kad joks protingas žmogus veikėjo vietoje, turėdamas tas intencijas, kurias skelbiasi turįs veikėjas, neveiks taip, kaip veikė veikėjas, tyrinėtojuui belieka padaryti išvadą, kad veikėjas meluoja apie savo IN. Kokios bebūtų tikrosios veikėjo IN, jos turi būti tokios, kad jo veiksmas būtų optimalus šių intencijų ir jau žinomų PN atžvilgiu. Kuri iš hipotezių apie tikrąsias veikėjo IN yra teisinga, be papildomų “šaltinių” duomenų nustatyti neįmanoma.

(U–3) tyrinėtojas gali nuspręsti, kad nėra jokio pagrindo abejoti “šaltinių” duomenimis apie veikėjo IN ir PN, nors iš jų matyti, kad veikėjo vietoje bet kuris “protingas žmogus”, turėdamas tokias pat IN, kaip ir veikėjas, ir turėdamas tokias pat PN, pasielgtų visai kitaip, negu pasielgė veikėjas – nors tas kitas veiksmas vis tiek būtų nesėkmingas (OIV). Tada belieka spėti, kad veikėjas prieš pat veiksmą ir veiksmo metu buvo praradęs sugebėjimą racionaliai apsispręsti. Tas veiksmas, kurį jis įvykdė, buvo ir nesėkmingas, ir neprotingas, o protingas žmogus (nežinantis apie veiksmo aplinkybes tiek, kiek žino tyrinėtojas) jo vietoje pasielgtų kitaip, protingai, nors vis tiek nesėkmingai. Jeigu veikėjo PN klaidingos, tai protingi veiksmai pasmerkti nesėkmei; tokiu atveju sėkmingi (rezultatyvūs) būna tik subjektyviai iracionalūs veiksmai – ne būtina, bet atsitiktiniai. Deja, “praradusių galvą” veikėjų, kuriems “pasisekė”, pasitaiko kur kas mažiau negu pakvaišėlių (žmonių, kurie veikia, ignoruodami turimą informaciją apie veiksmo aplinkybes), ir kuriems “nepasisekė”. Sėkmingo iracionalaus veiksmo atvejį jau svarstėme (B–3): tai veiksmas, kuris yra ORV, bet SIV. Nesėkmingas iracionalus veiksmas yra tiek subjektyviai, tiek objektyviai iracionalus.

Veikėjo iracionalumo “diagnoze” tyrinėtojo uždaviniai nesibaigia: lieka dar paaiškinti, kodėl veikėjas bent jau tiriamo apsisprendimo metu buvo iracionalus. Tokie aiškinimai paprastai būna psichologiniai, besiremiantys tam tikrais apibendrinimais apie “klaidų” priežastis: gal veikėjas buvo labai susijaudinęs (“afekto” būsenoje), gal pavargęs, gal “apsėstas” froidistinių kompleksų ir pan.. Kuri šių hipotezių apie iracionalaus apsisprendimo motyvus yra teisinga, be pakankamai gausių ir patikimų “šaltinių” duomenų nuspręsti neįmanoma. Be to, šių aiškinimų adekvatumas priklauso ir nuo to, kiek pamatuotos psichologinės nomologinės hipotezės (“psichologijos dėsniai”), kuriomis šiuose aiškinimuose naudojama.

Pagaliau (U-4) tyrinėtojas gali suabejoti, ar jis pats yra racionalus. Jau kėlėme klausimą (ryšium su punktu (B-4)), ar tokia abejonė iš viso galima. Į jį tenka atsakyti teigiamai. Pirma, tokia abejonė prasminga, kai tyrinėtojas turi reikalų su veikėju, kuris tam tikrą veiksmą daro ne dėl to, kad jis yra jam tikslingas kaip priemonė tam tikram tikslui pasiekti, bet dėl to, kad tas veiksmas vertingas pats savaime. Juk kartais pasitaiko: žmonės atlieka tam tikrus veiksmus, patys suprasdami, kad tie veiksmai pasmerkti nesėkmei, ir nėra jokios tikimybės, kad jie bus rezultatyvūs. Tyrinėtojas čia susiduria su dilema: jam tenka arba kvalifikuoti tuos veiksmus kaip OIV ir SIV, arba kvestionuoti savąjį racionalumo sąvoką, tarti, kad yra bent du skirtingi “racionalumai”: būdamas iracionalus vieno racionalumo principo (kriterijaus) požiūriu, tas veiksmas gali būti kvalifikuotas kaip racionalus kito racionalumo principo požiūriu. M. Weberio terminologijoje “racionalumas”, kuriuo ligi šiol operavome ryšium su OIV bei SIV sąvokomis, – tai “tikslinis racionalumas” (zielrational), racionalumas parenkant priemones tikslui pasiekti. Savitiksliai veiksmai, būdami tikslingai iracionalūs, gali būti kvalifikuoti ir kaip “materialiai” arba “vertybiškai” racionalūs (material rational; wert-rational)¹⁰.

Antra, tokia abejonė prasminga, kai susiduriame su veikėju, apsisprendžiančiu rizikos ir ypač – neapibrėžtumo situacijoje. Čia mes turime kostatuoti svarbią vėberiškosios “tikslinio racionalumo” sampratos ypatybę, kuri kartu yra ir jos riba. Visi ligi šiol nagrinėti “supratimo uždavinių” tipai traktuoja tik vieną iš trijų galimų optimalaus sprendimo atradimo situacijų: kai

¹⁰ Jeigu tų veiksmų subjektai yra “mūsiškiai”, juos paprastai kvalifikuojame kaip “žygdarbius”: pvz., kai apsiaustas kariškis nusišauna ar susisprogdina. Jeigu tai “priešo” veiksmas, skelbiame jį iracionaliu ir aiškiname psichologinėmis ar fiziologinėmis priežastimis (neviltis, baimė, įniršis, girtumas ir pan.).

veikėjas veikia “apibrėžtumo situacijoje”. Atitinkamai visi šie “supratimo uždaviniai” priklauso vienai iš trijų (ir ne dažniausiai pasitaikančiai) “supratimo uždavinių” rūšių. Ligi šiol turėjome reikalą su tokiu veikėju, kurio veiksmo situacijos vaizdas yra subjektyviai išsamus: veikėjas nejaučia informacijos apie veiksmo aplinkybes (“ontologinių žinių”¹¹) bei nomologinių žinių stygiaus. Šitas vaizdas gali būti klaidingas (tyrinėtojo požiūriu, pačiam veikėjui to nežinant), tačiau pats veikėjas mano, kad jo PN yra tikros ir kad jų pakanka svarstomų alternatyvių veiksmų pasekmėms numatyti. Tokį veikėją galima pavadinti “veikėju – planuotoju”, kadangi veiksmai “apibrėžtumo situacijoje” dažniausiai pasitaiko tada, kai veikėjas kontroliuoja (tiksliau, mano, kad kontroliuoja) visas aplinkybes, nuo kurių priklauso jo veiksmų rezultatai. Veikiančiam “apibrėžtumo situacijoje” veikėjui optimalus (racionalus) veiksmas yra tas, kurio rezultato subjektyvi nauda didžiausia. Būtent šiuo “tikslinio racionalumo” tipu ir apsiriboja M. Weberis (kaip, beje, ir visa klasikinė “praktinė filosofija”), operuodamas SRV, SIV, ORV bei OIV sąvokomis. Prielaida, kad istoriniai veikėjai buvo būtybės, veikiančios apibrėžtumo situacijoje, ypač būdinga vadinamajai “pragmatinei istoriografijai”, kurioje istorinius įvykius įprasta aiškinti veikėjų apskaičiavimais bei suokalbais.

Tikrovėje bent jau tyrinėtojas-istorikas paprastai turi reikalą ne su veikėjais-planuotojais, bet su veikėjais lošėjais, t. y. asmenimis, kurie veikia stingant informacijos apie veiksmo aplinkybes. Šis stygius gali būti didesnis ar mažesnis. Veikėjas iš “planuotojo” virsta “lošėju”, kai jis negali numatyti, kokie bus kiekvieno iš galimų jo veiksmų rezultatai. Jeigu informacijos, kurią akumuliuoja veikėjo PN, pakanka, kad veikėjas įvertintų kiekvieno galimų ir nevienodai pageidaujamų rezultatų tikimybę (taip, kad kiekvieno veiksmo galimų rezultatų tikimybių suma būtų lygi 1), tai veikėjas veikia “rizikos situacijoje”. Tokioje situacijoje veikia, pvz., žemdirbys, svarstantis, ką sėti, norintis maksimizuoti pelną, tariantis, kad supirkimo kainos bus pastovios, žinantis, kaip alternatyvių kultūrų derlius priklausys nuo oro sąlygų, ir manantis, jog žino skirtingų oro sąlygų lyginamąsias tikimybes. Jeigu veikėjas negali įvertinti savo alternatyvių veiksmų galimų rezultatų lyginamųjų tikimybių, tai jis veikia “neapibrėžtumo situacijoje”. Tokia situacija ypač būdinga, kai vienas veikėjas sąveikauja ar konfliktuoja su kitais veikėjais: to veikėjo apsisprendi-

¹¹ Taip informaciją apie veiksmo aplinkybes vadina G. Gaefgenas. Žr.: Gaefgen G. Theorie der wirtschaftlichen Entscheidung. Untersuchungen zur Logik und Bedeutung des rationalen Handelns. 3. A. – Tuebingen, 1974. – S. 96.

mų rezultatai priklauso nuo kontragentų veiksmų, kurių veikėjas negali numatyti tiek, kad sudarytų savo galimų veiksmų galimų rezultatų tikimybių matricą¹². “Tikslinio racionalumo” apsisprendžiant rizikos situacijoje principas yra vadinamoji Bayeso taisyklė: optimalu pasirinkti tą veiksmą, kurio laukiamasis naudingumas¹³ yra didžiausias. Apsisprendimams veikti neapibrėžtumo situacijose vienareikšmiško “tikslinio racionalumo” (optimalumo) principo nėra. Galimi alternatyviniai tokio principo variantai yra minimakso, maksimumo, maksimumo, minimakso rizikos ir kt. taisyklės.

Kokios yra “supratimo uždavinių” euristinės procedūros, kai supratimo objektas yra veikėjų-lošėjų (veikiančių rizikos situacijoje) bei veikėjų-kovotojų (veikiančių neapibrėžtumo situacijoje) veiksmi? Tarkime, kad tyrinėtojas kvalifikuoja veikėjo veiksmą kaip ORV (t. y., sėkmingą INv atžvilgiu); jis mano, kad veikėjas prieš veiksmą ir veiksmo metu buvo racionalus, mano, kad žino INv, žino, kad veikėjas rizikavo, t. y. jautė informacijos stygių. Tokios “supratimo uždavinio” sąlygos nedeterminuoja jokios hipotezės apie PN, kurias šiuo atveju sudaro veikėjo nuomonės apie galimus alternatyvius būdus savo IN realizuoti, apie tų veikimo būdų galimus rezultatus ir jų lyginamąsias tikimybes. Jeigu žinoma, kad veikėjas veikė (tiksliau, manė, kad veikia) apibrėžtumo situacijoje, žinomos jo IN, žinoma, kad jis buvo racionalus, žinoma, ką jis darė, ir žinoma, kad jo veiksmi buvo sėkmingi, tai galime iškelti hipotezę apie veikėjo PN (būtent: veikėjas turėjo visą ir teisingą situacijos vaizdą). Bet jeigu žinome, kad veikėjas buvo racionalus, žinome, ką jis darė, žinome jo IN, žinome, kad jis rizikavo, žinome, kad jam pasisėkė, tai šių duomenų dar nepakanka, kad galėtume suformuluoti apibrėžtą hipotezę apie tai, kaip veikėjas-lošėjas įsivaizdavo veiksmo aplinkybes. Techniškai (sprendimų logikos terminais) tariant, šių duomenų nepakanka prognozuotų rezultatų tikimybių matricos, kurios pagrindu priimtas sprendimas, rekonstrukcijai. Apie veikėjo-lošėjo PN tyrinėtojas gali sužinoti tik iš “šaltinių”.

Jeigu iš “šaltinių” (tiesą sakant, tokių detalių duomenų “šaltiniuose” tyrinėtojai beveik niekada neranda) galima rekonstruoti veikėjo lauktų rezultatų, tų rezultatų naudingumą bei tų rezultatų tikimybių matricas (to pakanka identifikuoti tą veiksmą, kurio laukiamasis naudingumas didžiau-

¹² Apie apsisprendimų (angl. *decision*) bei lošimų logikos sąvokas, žr., pvz.: Vilkas E. Kas tai yra lošimų teorija? – V.; 1976; jo paties: Matematiniai metodai ekonomikoje. – V., 1980.

¹³ Veiksmo laukiamas naudingumas lygus jo galimų rezultatų tikimybių ir naudingumų sandaugų sumai.

sias), tačiau pasirodo, kad faktiškai subjektas padarė kitą veiksmą (kuris buvo sėkmingas), galime arba suabejoti duomenimis ($B^1 - 1$) apie veikėjo PN^4 , neliesdami priimtų teiginių apie IN bei prielaidos, kad jis veikė racionaliai (buvo optimizatorius, veikiantis pagal Bayeso principą), arba suabejoti duomenimis apie veikėjo IN (kitaip sakant, ar jis tikrai vadovavosi rezultatų naudingumų matrica, kurią jam pradžioje priskyrėme), neliesdami rezultatų bei tų rezultatų tikimybių matricių ($B^1 - 2$). Toliau, nerevizavus nė vienos matricos, tenka suabejoti prielaida, kad veikėjas apsisprendė racionaliai ($B^1 - 3$). Pagaliau ($B^1 - 4$) tyrinėtojas gali įtarti, ar kartais veikėjas nesivadovavo kitu racionalumo principu negu tas, kurį jis pradžioje tarė veikėją turėjęs: taip, "lošėjas" galbūt yra bailys ir apsidraudėlis ir netgi rizikos situacijose veikia pagal maksimino principą. Šiuo atveju toks atradimas tolygus veikėjo apkaltinimui iracionalumu, nes veikti pagal maksimino principą ne neapibrėžtumo, bet rizikos situacijoje yra iracionalu, net jeigu tokiu principu paremtas veiksmas šį kartą pasirodė esąs sėkmingas. Tačiau apsidraudėlis, "kuriam pasisėkė", tai ne beprotis, kuriam "pasisėkė": jie abu veikė iracionaliai, bet "iracionaliai" skirtinga prasme: vienas jų "iracionalus" todėl, kad jo apsisprendimo principas nėra tas, pagal kurį veiktų jo vietoje suprantantysis (kartu galbūt pasmerkdamas save nesėkmei!), o kitas (beprotis) – todėl, kad jis "veikė" apskritai be jokio optimalumo principo.

Kaip atrodo supratimo euristikos taisyklės tuo atveju, kai tyrinėtojas kvalifikuoja veikėjo-lošėjo veiksmą kaip nesėkmingą (OIV)? Jeigu tyrinėtoju žinomos bendrosios IN_{\downarrow} , jeigu jis mano, kad veikėjas buvo racionalus, jeigu jis žino, kad veikėjas veikė rizikos situacijoje, jeigu jis žino, kaip veikėjas apsisprendė, ir žino, kad veikėjo veiksmas buvo nesėkmingas, tai šių "uždavinio sąlygų" nepakanka, kad būtų galima iškelti apibrėžtą hipotezę apie PN_{\downarrow} . Kaip ir rizikingo ir ORV, ir SRV atveju, apie PN_{\downarrow} galime spręsti tik "šaltinių" duomenų pagrindu. Jeigu šaltinių duomenų pakanka veikėjo galimų veiksmų lauktųjų rezultatų, tų rezultatų tikimybių bei naudingumų matricoms rekonstruoti ir jeigu tenka konstatuoti, kad veikėjas pasirinko ne tą veiksmą, kurio laukiamasis naudingumas buvo didžiausias, tai galima ($U^1 - 1$) abejoti "šaltinių" duomenimis apie veikėjo PN. Šiuo atveju tyrinėtojas spėja, kad veikėjas žinojo apie veiksmo aplinkybes tiek, kad būtent faktiškai pasirinkto veiksmo laukiamasis naudingumas jam atrodė didžiausias, nors tuo tarpu turimi "šaltinių" duomenys apie PN_{\downarrow} byloja, kad pasirinktas veiksmas nebuvo bajesiška optimalus. Ne-

¹⁴ Galbūt tyrinėtojas įtars, kad "lošėjas" žinojo apie veiksmo aplinkybes daugiau, negu sakosi žinojęs, kitaip tariant, kad jis "lošė žymėtomis kortomis".

siryžęs kvestionuoti “šaltinių” duomenų apie PN_v , kurių pagrindu buvo priimtas rizikingas nesėkmingas apsisprendimas veikti, tyrinėtojas gali arba suabejoti veikėjo racionalumu apsisprendimo metu ($U^1 - 3$), arba savo paties (bajesiškojo) ir veikėjo optimalumo principų tapatumu ($U^1 - 4$), arba “šaltinių” duomenų apie IN patikimumu ($U^1 - 2$). Ir gali pasirodyti, kad rizikingasis veiksmas visai nebuvo OIV, t. y. nesėkmingas veiksmas ($U^1 - 2a$): IN_v ir PN_v buvo tokios, kad pasirinktas veiksmas, būdamas bajesiškai neoptimalus skelbtųjų IN_v atžvilgiu, buvo bajesiškai optimalus slaptų tikrųjų IN_v atžvilgiu. Antra vertus, veikiant rizikos situacijoje, SRV nebūtinai sėkmingi (ORV). Kai veikėjas veikia apibrėžtumo situacijoje, PN_v teisingumas garantuoja SRV sėkmę, jų klaidingimas pasmerkia SRV nesėkmei; nuo nesėkmės veikėjas gali išsigelbėti, tik atlikdamas SIV ir atsitiktinai “pataikydamas”. Tuo tarpu veikiant rizikos situacijoje, SRV gali būti nesėkmingas, o SIV sėkmingas, nesvarbu, ar teisingos, ar klaidingos turimos PN_v , kurių subjektyviai nepakanka alternatyvių veiksmų rezultatams numatyti. Tad čia galima ir tokia situacija, kai veikėjas (“išdavikas”) skelbia vienas IN_v , turi visai kitas IN_v , pasirenka veiksmą, kuris yra SRV tikrųjų PN_v ir SIV afišuojamų PN_v atžvilgiu, ir tas veiksmas pasirodo esąs sėkmingas (ORV) – ne jo tikrųjų, bet skelbiamųjų IN atžvilgiu. Generolui Ivanovui gali atsitikti taip, kad jis priims sprendimus, kurie bajesiškai optimalūs siekiant pralaimėti mūšį, ir vis dėlto jis gali tame mūšyje nugalėti – pasiekti tą tikslą, kurio jis skelbiasi siekiąs. Taip “supratimo uždavinį” gali spręsti tartytojas, kai jam reikia suprasti tuos demaskuojamų priešų praeities veiksmus, kurie buvo “sėkmingi” tos partijos, kuriai atstovauja tartytojas, tikslų požiūriu. Pvz., “įtariamasis” savo paties nuopelnais bando išsklaidyti įtarimą, ar kartais jo “nesėkmė” iš tikrųjų nėra “diversija”. Juk jis pasiekęs tokių laimėjimų, už kuriuos galbūt net yra apdovanotas ordinais. Tartytojas gali įtarti, kad visų šių “laimėjimų” įtariamasis pasiekė netyčia: visi jo apsisprendimai buvę bajesiškai optimalūs “pakenkti reikalui”, bet, daromi rizikos situacijoje, nelauktai pačiam įtariamajam, žlugdavo, ir įtariamasis prieš savo valią realizuodavo savo apsimitėliškas IN_v ¹⁵. Taip galbūt generolas Ivanovas visos savo karinės karjeros metu visus savo sprendimus priėmė, vadovaudamasis bendra intencija kuo labiau pakenkti saviškiams. Bet įvykdami informacijos stygiaus (rizikos) situacijoje, visi šie veiksmai buvo

¹⁵ Žinoma, įtariantysis gali samprotauti ir paprasčiau: įtariamasis bijojo būti demaskuotas, ir darė tai, ko nenorėjo. Galbūt įtariamasis nepadarė nė vieno veiksmo, kuris buvo optimalus jo tikrųjų, kenkėjiškų IN atžvilgiu, bet tai neįrodo, kad jis tokių kenkėjiškų IN neturėjo. Galbūt visi “saviškiai” yra “slapti kenkėjai”, tačiau iš baimės (bijo vienas kito) “nekenkia”, darydami tai, ko nė vienas nenori? Tokia situacija modeliuojama K. Vorneguto romane “Lopšys katei”: vi-

nesėkmingi: išdavikas Ivanovas laimėjo visus savo didelius bei mažus mūšius ir “išaugo” iki generolo. Tokios būna “slaptų priešų” ir “išdavikų” nesėkmės. Verta pabrėžti, kad ligi šiol nagrinėtasis atvejis buvo kalbama kaip tik apie slaptus priešus, t. y. tokius, kurie siekia ne tik “sužlugdyti” darbą, bet ir likti nedemaskuoti: abu šiuos tikslus galima pasiekti, vien išimtinai slepiant ne tik IN_v, bet ir PN_v, – tik taip diversijas galima pavaizduoti kaip klaidas, už kurias atsako tie, kurie nesugebėjo parūpinti veikėjui-išdavikui pilnesnės informacijos apie veiksmo aplinkybes arba pateikė ją klaidingą.

Daugiausia paradoksų slypi “supratimo uždaviniuose”, kurių objektas yra veiksmai neapibrėžtumo situacijoje, kai veikėjas negali įvertinti galimų savo veiksmų skirtingų galimų baigčių tikimybių. Kaip jau minėta, ši situacija būdingiausia dviejų ar daugiau veikėjų konfliktams, kai vienos “pusės” veiksmų rezultatai priklauso nuo atsakomųjų priešingos pusės “ėjimų”, kurių lyginamųjų tikimybių neįmanoma įvertinti, nes nežinomos priešingos pusės “tikrosios” IN arba PN. Jeigu tyrinėtojas žino, kokios buvo veikėjo IN, žino, ką veikėjas darė, mano, kad veikėjas veiksmo metu buvo racionalus, žino, kad veiksmas buvo sėkmingas, žino, kad veikėjas veikė neapibrėžtumo situacijoje, – tai šių duomenų anaipol nepakanka, kad galėtume iškelti apibrėžtą hipotezę apie PN_v. Apie veikėjo PN galime spręsti tik pagal “šaltinių” duomenis. Kenkėjui tokioje situacijoje, viena vertus, labai sunku kenkti, o antra vertus – beveik neįmanoma atskirti slapto priešo, kuriam “sekasi” arba “nesiseka”, nuo “saviškio”, kuriam Fortūna šypsosi arba rodo špygą. Dar blogiau, sunku atskirti beprotį ar kvailį nuo “protingo žmogaus”. Ir visa tai dėl to, kad veiksmo neapibrėžtumo situacijoje neegzistuoja vienas vienintelis racionalumo principas. Tokių principų (kriterijų) sprendimų ir lošimų teorijoje formuluojama daug – pradedant minimakso bei maksimino principais ir baigiant maksimakso principu. “Skirtingi vienas su kitu nesuderinami kriterijai išreiškia skirtingus indukcinės elgsenos būdus (verschiedene induktive Verhaltensweisen), kurie remiasi skirtingomis intuicijomis apie teisingą indukcinę išvadą, taip pat skirtingus optimizmo ir pesimizmo apie tai, ko galima laukti šiame pasaulyje, laipsnius”¹⁶.

Minimakso bei maksimino principai yra kraštutinio pesimizmo išraiškos, o maksimakso principas – nuoseklios optimistinės nuostatos išraiška.

si San-Lorenzo valstybės piliečiai, įskaitant ir patį diktatorių Monzano, pasirodo esą slapti uždraustos ir persekiojamos toje valstybėje religijos – bokonizmo – pasekėjai. (Žr. Воннегут К. Колыбель для кошки. – Москва, 1970).

¹⁶ Stegmüller W. Probleme und Resultate... – Bd. I. T. C. – S. 448.

Kitus siūlomus racionalumo neapibrėžtumo situacijoje principus (minimakso rizikos, pesimizmo-optimizmo ir kt.) galima kvalifikuoti kaip tarpinius šių kraštutinumų atžvilgiu principus. Natūralu, kad suprančančiojo ir suprantamojo racionalumo neapibrėžtumo situacijoje principai nebūtinai sutampa. Ką tai reiškia “supratimo uždavinių” sprendimui?

Pradėkime tais veiksmis, kurie sėkmingi (ORV), kurių IN_v tyrinėtojas mano žinaš ir taria, kad veikėjas buvo racionali būtybė, ir apie kuriuos iš “šaltinių” sužino, jog veikėjas apsisprendamas turėjo tokias PN_v, kad pagal jas įvykdytas veiksmas negali būti kvalifikuotas kaip SRV. Ir šiuo atveju galima suabejoti veikėjo nuoširdumu PN_v (B” – 1) arba IN_v (B” – 2) atžvilgiu, įtarti, ar kartais jis nebuvo kvaištelėjęs (B” – 3), tačiau tyrinėtojas pats pasielgs protingiausiai, spėdamas, ar kartais veikėjas nesivadovavo kitu negu suprantantysis racionalumo principu (B” – 4). Galimas daiktas, IN_v, PN_v ir veiksmas atrodo nekoherentiškais todėl (pvz.), kad jis vadovaujasi minimakso principu (yra pesimistas), o veikėjas buvo optimistas, t. y. veikė, vadovaudamasis maksimakso principu. Jeigu veikėjas “mūsiškis”, tai jis bus tikriausiai kvalifikuotas kaip drašuolis, kuriam pasisekė”, jeigu “svetimas” – kaip “avantiūristas, kuriam pasisekė”, arba “kvailys, kuriam pasisekė”. Tačiau tai ypatingas kvailumas ar beprotybė (“drašiujų beprotybė”), netapati pamišimui “medicinos” prasme: jie “bepročiai” ta prasme, kad jų veiklos racionalumo principas netapatus tyrinėtojo principui. Jeigu pats suprantantysis būtų avantiūristas, tai jam abejonių dėl veikėjo racionalumo ar nuoširdumo nė nekiltų. Apsisprendimai neapibrėžtumo situacijoje pikantiški dar ir tuo, kad čia nusitrina riba tarp racionalumo ir “iracionalumo” taip pat ir medicinos prasme. “Iracionaliū” medicinine prasme galėtume vadinti veiksmą, “pasirinktą” be jokio principo, “atsitiktinį” veikėjo PN atžvilgiu. Tačiau, viena vertus, ir toks apsisprendimas (“metant monetą”) irgi yra neapibrėžtumo situacijoje savaip racionalus – tuo labiau, kuo mažiau informacijos apie apsisprendimo aplinkybes yra sukondensuota veikėjo PN. Stokojant tokios informacijos, pats didžiausias išminčius nėra pranašesnis (kaip veikėjas) už mažą vaiką. Kita vertus, kadangi galimų racionalumo principų daug, ką veikėjas bepadarytų, turbūt visada galima atrasti racionalumo principą, dėl kurio (kartu su IN_v ir PN_v) veiksmas pasirodytų esąs SRV. Kitaip sakant, veiksmų, padarytų neapibrėžtumo situacijoje, atžvilgiu jų retrospektyvios racionalizacijos galimybės yra praktiškai neribotos, – ypač jeigu tie veiksmi yra dar ir ORV (sėkmingi).

Tą patį galima pasakyti ir apie nesėkmingus (OIV) veiksmus neapibrėžtumo situacijoje. Jeigu tyrinėtojas žino IN_v, žino, kad veikėjas veikė

neapibrėžtumo sąlygomis, mano, kad veikėjas buvo racionalus, žino, ką darė, ir žino, kad jį ištiko nesėkmė, tai viso to dar nepakanka nuspėti PN_{\vee} . Jeigu ir PN_{\vee} , ir IN_{\vee} žinomos iš “šaltinių”, tačiau veikėjo apsisprendimas atrodo “nelogiškas”, tai natūraliausia ne abejoti veikėjo nuoširdumu $PN_{\vee}(U - 1)$, $IN_{\vee}(U - 2)$ atžvilgiu arba jo racionalumu ($U - 3$), bet abejoti savojo bei veikėjo racionalumo principų tapatumu. Tik, žinoma, veikėjo-nevykėlio atžvilgiu kur kas natūraliau skambės kvalifikacijos: “kvailys”, “avantiūristas”, “apsidraudėlis”, “bailys” ir pan.. “Slaptam priešui” neapibrėžtumo situacijoje sunku kenkti: jo veiksmas, būdamas SIV skelbiamųjų ir SRV tikrųjų IN_{\vee} atžvilgiu pagal vieną racionalumo principą, gali kartu būti SRV skelbiamųjų ir SIV tikrųjų IN_{\vee} atžvilgiu pagal kitą racionalumo principą. Įtariamajam, be to, lengva pasiteisinti dėl nesėkmių, o įtariančiajam – sunku įrodyti, kad įtariamasis veikė iš blogų paskatų. “Saviškis-optimistas” gali prieš savo valią padaryti žalos daugiau negu “kenkėjas-optimistas” (irgi prieš savo valią) duoti naudos; nelygu kaip kuriam seksis: nevykėlis saviškis pakens, o nevykėlis priešas pasitarnaus “mūsų reikalui”. Aišku, kokios įtariančiojo ir įtariamojo “dvikovos” taisyklės: įtariamasis turi stengtis įrodyti, kad jis veikė neapibrėžtumo situacijoje, ir nurodyti racionalumo principą, pagal kurį (kartu su skelbtosiomis IN_{\vee}) nesėkmingas veiksmas atrodytų SRV. Įtariančiajam tenka ieškoti “šaltinių”, iš kurių duomenų matyti, jog veikėjo PN apsisprendimo metu buvo tokios, kad jis apsisprendė rizikos arba apibrėžtumo situacijoje, kuriose racionalumo principas yra vienas. Yra dar viena aplinkybė, kuri gali sustiprinti įtarimus dėl suprantamojo nuoširdumo: gali paaiškėti, kad veikėjas neapibrėžtumo situacijoje kaskart apsisprendžia pagal skirtingus principus. Vakarykštis apsidraudėlis ir bailys šiandien elgiasi kaip avantiūristas arba atvirkščiai. Dažnas racionalumo principų kaitaliojimas gali būti interpretuojamas, pirma, kaip veikėjo nenuoširdumo simptomai: “tikrasis” jo racionalumo principas yra vienas ir nekintamas; norėdamas retrospektyviai pateisinti savo veiksmus, jis dedasi, pvz., didesniu pesimistu negu iš tikrųjų yra. Antra, suprantamasis gali būti kvalifikuotas kaip “nepastovaus charakterio”, “lengvai pasiduodantis pašalinėms įtakoms”, “linkęs apsispręsti sulig nuotaika” ir pan. Toks veiklos racionalumo neapibrėžtumo situacijoje principo nepastovumas dažnai kvalifikuojamas kaip žmogaus racionalumo defektas arba stačiai kaip “iracionalumas”, nors ir ypatingos rūšies. Toks nepastovumas paprastai pasitaiko drauge su IN_{\vee} nepastovumu.

Racionalumo neapibrėžtumo situacijose principus pagrindžia ir stabilizuoja pasaulėžiūra, bendras “žmogaus vietos pasaulyje” vaizdas, determi-

nuojantis daugiau ar mažiau pesimistinį ar optimistinį veikiančio asmens nusistatymą ir atitinkamą veikseną neapibrėžtumo situacijose. Kuo optimistiškesnis pasaulėvaizdis, kurį siūlo tam tikra ideologija, tuo avantiūristiškesnė politikų, besivadovaujančių ta ideologija, elgsena, kuri toli gražu nebūtinai yra nesėkminga.